

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 930.26

КОЗАКОВ АНДРІЙ ЛЕОНІДОВИЧ
ФОРМУВАННЯ ПОСАДІВ МІСТ
ЧЕРНІГОВО - СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ
В ІХ - ХІІІ СТ.

Історичні науки - 07.00.06 - археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1992

902

№ 26.671

Робота виконана в Археологічному Центрі Лівобережжя
Інституту археології АН України

Науковий керівник: доктор історичних наук О.П.Моця

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук П.Ф.Лисенко

кандидат історичних наук М.А.Сагайдак

Провідна установа - Чернігівський державний педінститут

Захист відбудеться " 10 " лютого 1993 р., в 14⁰⁰ годин
на засіданні спеціалізованої вченої ради для захисту дисер-
тацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
при Інституті археології АН України

252025, м.Київ, вул. Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
Інституту археології АН України за адресою
252014, м.Київ, вул. Видубецька, 40

Автореферат розісланий " 4 " січня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко

В.О.Петрашенко

ЛННБ України ім.В.Стефаніка
00825909 (X)

Актуальність дослідження. Процес виникнення східно - слов'янських градів, що відбувався у другій половині I тис. н.е., був невіддільно пов'язаний з формуванням Київської Русі. Стародавні міста на ранніх етапах свого існування ще не були центрами ремесла і торгівлі. Їх економічний розвиток базувався на сільськогосподарському виробництві округи. Головними функціями стародавніх міст були політична та військова.

Подальший розвиток феодалізму привів до утвердження єдиної, характерної для всіх східнослов'янських міст соціально-топографічної структури: дитиниць + посад. Ранньосередньовічне місто Русі являло собою зовсім новий соціальний організм із "складним та багатфункціональним навантаженням" /Толочко, 1989/. Значна частина цих функцій реалізовувалась через посад, котрий був найважливішою економічною частиною будь-якого міста, де зосереджувались продуктивні сили. Саме в межах посаду відбувається концентрація різних видів ремесел, а також здійснюється товарообмін. Проте, саме посад виявився на сьогодні найменш дослідженою частиною давньоруського міста, що робить необхідність проведення його вивчення гострою і актуальною.

Насамперед, це пояснюється відсутністю єдиного уявлення про посад, як невід'ємну і складову частину міського організму. Розкопки, що проводились на посадах ряду міст (Київ, Новгород, Смоленськ та ін./, виявили різні категорії комплексів, які поставили більше проблем, ніж дали відповідей на питання - що ж таке посад і яка його роль у структурі міста. Відсутні навіть спроби порівняльної характеристики як особливих так і загальних рис, властивих міським посадам. При цьому ніколи не враховувались головні функції того чи іншого населеного пункту, не проводились паралелі у розвитку міських посадів, динаміки їх зростання з урахуванням ранговості й соціального статусу міст.

Спробу відповісти на ряд піднятих питань можна зробити на пам'ятках Чернігово-Сіверської землі. Розгалужена мережа міст в цьому регіоні Східної Європи обумовила, не дивлячись на різний стан дослідженості, в цілому, досить широке коло джерел. Особливо це стосується міських центрів ядра Чернігівського князівства - Чернігова, Любеча, Сновська, Листвена, Оргоща, Всеволожа, Біларежі, Уненіжа, Хоробора, Бєрезого, Гуричева, Глебля, Сосниці, Моровська, Лутава, де вивчені залишки місь-

ких укріплень, житлові, ремісничі та господарські комплекси.

Мета праці полягає в тому, щоб на основі систематизації наявних джерел розглянути процес виникнення та розвитку посадів літописних міст Чернігово-Сіверської землі у хронологічному та соціально-гіпологічному аспектах; простежити динаміку перетворення поселення навколо стін дитинця в ремісничо-торговельний посад, визначити місце посаду в структурі міста IX-XIII ст.

Завданням дослідження є з'ясування історичних причин та часу виникнення посадів літописних міст Чернігово-Сіверської землі, конкретних шляхів їх генезису, особливостей та закономірностей, основних етапів формування, соціально-економічної сутності та ознак посаду, місця ремесла й торгівлі в його економічній структурі.

Наукова новизна праці полягає в тому, що подібне спеціальне широке дослідження по даній темі проведене на підставі комплексного використання письмових та археологічних джерел конкретного регіону, частина з яких одержана і вводиться у науковий обіг автором, проводиться в історіографії вперше. Крім того в праці використані матеріали фондів та архівів Інститутів археології АН України та Росії, Чернігівського історичного музею ім. Тарновського, Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, Гомельського, Брянського, Сумського, Новгород-Сіверського, Менського, Сосницького, Остерського та інших музеїв. Відповідно, оробка цих матеріалів вимагала різноманітних методів дослідження: порівняльно-типологічного, статистичного, проведення аналогій.

Практична цінність роботи полягає в тому, що в ній зібрані та інтерпретовані джерела по історії формування та розвитку посадів ранньосередньовічних міст однієї з найбільших земель князівств Русі, використання яких дозволило доповнити новими положеннями сучасні узагальнюючі розробки з історії Київської Русі. Результати досліджень можуть бути використані для написання нових учбових посібників для студентів ВУЗів та учнів середніх шкіл, у культурно-освітницькій і краєзнавчій роботі. Матеріали, що були одержані в ході робіт автора, поповнили експозиції ряду музеїв Дніпровського Лівобережжя.

Апробація результатів дослідження. Основні положення ро-

ости висвітлювались в доповідях на наукових конференціях, в 20 наукових працях, що були опубліковані.

Дисертація обговорювалась на засіданнях відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН України.

Праця складається з вступу, трьох глав, заключення, а також додатків: списку літератури, списку літописних міст Чернігово-Сіверської землі, таблиці видів ремесел, виявлених на території посадів, списку скорочень, альбома ілюстрацій.

І Глава. Історіографія та джерела.

Міста Чернігівського князівства вже більш 150 років притягують увагу істориків. Одним з перших, хто слідом за В.М.Татишевим та М.М.Карамзіним звернувся до історії Чернігово-Сіверської землі, був О.Шафонський. Його праця включає описи населених пунктів Чернігівщини і містить відомості з їх топографії та планування.

Потім з'являється праця К.М.Бороздіна, в якій міститься серія історичних карт і планів деяких міст князівства. Цікаве було й дослідження М.Є.Маркова, в якому основна увага приділяється спробам локалізації окремих міст та їх опису. Не можна не відзначити працю М.П.Погодіна, окремі розділи якої присвячені Чернігівському князівству. Крім названих досліджень, історією Чернігівської землі займалися М.С.Арцибашев, К.Л.Неволін, М.І.Надеждин та ін. Але коло їх наукових інтересів замикалось, головним чином, на локалізації міст та історико-географічних описах князівства.

Становлення вітчизняної археології на межі XIX-XX ст. не внесло істотних змін у вивчення міської проблематики, не дивлячись на те, що ряд дослідників починає використовувати в своїх працях археологічні джерела /Д.Я.Самоквасов, В.Г.Лискоронський, О.О.Гатчук та ін./. Найбільш вдалими з них є праці П.В.Голубовського. В деяких з них дослідник основну увагу приділяє локалізації ряду міст, що входили до складу князівства.

У 20-40-их роках дослідники вже значно частіше залучають у своїх працях археологічні матеріали. В цей час з'являються і праці узагальнюючого характеру. Серед них слід відмітити дослідження В.В.Мавродіна, присвячені вивченню історії Лівобережної України /Мавродин, 1940/.

Найбільш повно містоутворювальний процес у Чернігівській землі знайшов висвітлення в працях післявоєнного часу, а також на сучасному етапі досліджень. У 1946 р. видається узагальнююча монографія М.М.Тихомирова, в якій розглядаються різні аспекти життєдіяльності східнослов'янського міста. В кінці 40-х років виходить праця Б.О.Рибаківа, присвячена старожитностям Чернігова. В 50-і роки проводяться розкопки на посадах деяких міст князівства - Чернігова, Любеча, Вщижа, Путивля. Друга половина 60-х - початок 80-х років - час, коли дослідники поряд з дослідженнями окремих літописних міст переходять до вивчення тих чи інших питань у масштабах всього князівства. Слід відмітити праці Т.М.Нікольської "Земля Вятичей", "Городище Слободка", та В.П.Коваленка, яким були визначені основні етапи виникнення та типологія літописних міст Чернігово-Сіверської землі.

Разом з тим, вивчення процесів формування таких важливих частин міста, як посади, без яких зрозуміти діалектику складання міського організму важко, як правило знаходилося на другому плані.

Джерела, що дозволяють розглядати процес розвитку та формування міських посадів поділяються на три основні групи. Першу складають писемні, котрі, в свою чергу, поділяються на дві підгрупи. До першої входять давньоруські літописи. До другої - ретроспективні джерела: описи ХУІІІ-ХІХ ст., спогади, щоденники мандрівників. Характеризуючи першу підгрупу, необхідно відзначити, що відомостей про посади чернігово-сіверських міст небагато, і всі вони відносяться, головним чином, до найбільших центрів князівства: Чернігова, Новгород-Сіверська, Путивля, Вира. Однак, прибілизно така ж кількість писемних повідомлень відноситься і до посадів міст інших князівств - Смоленського, Переяславського, Галицького, Ростовського та ін.

Друга підгрупа писемних джерел представлена як описами губерній в цілому, на території яких в минулому знаходились міста Чернігово-Сіверської землі, так і описами окремих населених пунктів.

Історико-топографічні описи, істотно доповнюючи першу підгрупу писемних джерел, подають інформацію про міста, історія яких практично не висвітлена літописами, і які нерідко в наш час знищені чи археологічно не виявлені.

Серед всіх відомих видів джерел окреме місце відводиться картографічним /друга група/. Плани і карти відображають як планувальну структуру міста в цілому, так і окремих його частин, дозволяють визначити наявність чи відсутність захисних споруд на момент формування, відносно точну прив'язку тих чи інших споруд на території міста, його площу. В Чернігово-Сіверській землі цілий ряд міст відоми з планів ХУІІІ ст. /Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів, Севськ та ін./.

Третю, найбільш об'ємну групу джерел, складають археологічні. За ступенем вивченості останні поділяються на чотири підгрупи:

1/ посади міст, досліджені широкою площею: Чернігів, Гомій, Любеч, Новгород-Сіверський, Клецьк, Річиця;

2/ міста, посади яких мають середній рівень дослідженості: Болдиз, Брянськ, Вдиж, Кроми, Лутава, Оргош та ін.

3/ міста, посади яких досліджені шурфовкою та окремими невеликими розкопками: Білавежа, Блестовит, Воробейна, Воротинськ, Всеволож та ін.

4/ міста, що до цього часу не локалізовані, або дитинці й посади яких значною мірою пошкоджені чи знищені пізньосередньовічними та сучасними переплануваннями і вивчені в силу цього недостатньо: Бохмач, Глебль, Глухів, Гуричів, Дев'ягорськ, Діцославль, Домагош, Зартий, Лопасна, Мосальськ, Ольгов та ін.

II Глава. Час і шляхи формування посадів.

Археологічне вивчення міст Чернігово-Сіверської землі дозволяє виділити три основні етапи в процесі формування посадів. Перший охоплює ІХ-Х ст., другий - ХІ ст., третій - ХІІ- першу половину ХІІІ ст.

На першому етапі починається оформлення посадів 14 міських центрів. В ІХ ст. це відбувається в Чернігові, а не пізніше другої половини ІХ ст. - у Любечі, з Х ст. у Гомії. Посад Новгород-Сіверського починає формуватися в Х ст. на місці роменського центру. Також до Х ст. відноситься початок оформлення посадів Путивля, Сновська, Лутава, Оргоша, Листвена /Городище - 1/, Стародуба, Курська, Моровська та Чичерська.

На другому етапі - в ХІ ст. - відбувається формування посадів ще 19 центрів. На базі більш ранніх поселень виникають посади Клецька та Блестовита /межа ХІ-ХІІ ст./. В п'яти пунк-

тах цієї групи: Вшижі, Воробейні, Севську, Сосниці та Зартому, не дивлячись на те, що всі вони являються бувшими роменськими центрами, без будь-якого взаємозв'язку з колишніми поселеннями, посади починають формуватися в XI ст. Причому, укріплення в тих містах, де вони відомі, виникають пізніше /Вшиж - XII ст./. В Біловезжі, Березому, Всеволожі, В'яхані, Росусі, Глеблі, Рогачеві, Синині, Вирі, Дідославлі, Облові, околограддя починають складатися приблизно одночасно з дитинцями. При цьому, в Дідославлі, Вирі та Облові не раніше кінця XI ст.

На третьому етапі - у XII ст. - формуються посади 24 центрів князівства: Лобинська, Козельська, Болдижа, Брянська, Серенська, Воротинська, Попаша, Мценська, Случеська, Кром, Ново-силя, Спаша, Колтєська, Гуричева, Домагоша, Карачева, Лопасні, Мосальська, Ормини, Радоша, Річиці, Рильська, Тешилова.

Відповідно до існуючої типології міст Чернігово-Сіверської землі /В.П.Коваленко, 1983/, виділяються чотири основні шляхи формування посадів.

Перший представлений посадами, що виникли навколо фортець, розташованих на водних та сухопутних магістралях, а також у порубіжних районах князівства й держави. Другим шляхом іде формування посадів навколо пунктів княжого полюддя і державного освоєння сіверянських, радимичських, в'ятичських і дреговичських земель. Третім шляхом розвиваються посади навколо центрів сільської округи. І останній, четвертий шлях пов'язаний з князівськими та феодальними замками.

З міських центрів, розвиток передградь яких розпочався на першому етапі /IX-X ст./, формування посадів йшло тільки першим і другим з відмічених шляхів /по сім пунктів у кожній групі/. На другому етапі /XI ст./ першим шляхом формуються посади шести центрів; другим - чотирьох; третім - двох; четвертим -семи. На третьому етапі /XII-перша половина XIII ст./, першим шляхом виникають посади трьох; другим - двох; третім - одинадцяти; четвертим-восьми центрів. При цьому, з усіх археологічно відомих літописних центрів лише у 26 зафіксовані укріплені посади.

В хронологічному аспекті виділяються укріплення посадів, що виникли одночасно з дитинцями, та споруджені через певний проміжок часу. В містах, де розвиток посадів йшов першим шляхом, обидва ці типи представлені рівномірно - по три пункти.

Серед міст, посади яких розвивались другим шляхом, переважають укріплення, зведені одночасно з дитинцями – вісім пам'ятників. У двох випадках укріплення зводяться через деякий час після дитинців. З тих міст, формування посадів яких іде третім шляхом, у всіх випадках укріплення виникають одночасно з дитинцями. В містах четвертого шляху розвитку в трьох центрах посадські укріплення зведені одночасно з дитинцями, і також у трьох – через деякий час після укріплення дитинців.

Таким чином, аналіз наведених джерел свідчить, що найбільш сприятливими для утворення міських посадів є XII-перша половина XIII ст., тобто третій етап. В даний період це відсутається з 24 центрами. Однак, найбільш продуктивним у плані перетворення в комплекс, що відповідає сучасній моделі давньоруського міста – є перший етап. З чотирнадцяти пунктів, що почали розвиватися в цей час, у міста перетворилось 10. В той же час, з 19 літописних пунктів другого етапу лише 3, з 24-х третього – 5.

III Глава. Посади в соціально-економічній структурі міст Чернігово-Сіверської землі.

Являючись складовою частиною давньоруського міста, ремісничо-торговельні посади мають певні закономірності, що характеризують структуру їх суспільно-економічного укладу. До числа найбільш виразних рис, що характеризують динаміку їх розвитку, входять площа та планування, укріплення, господарська /ремесло, торгівля, сільське господарство та промисли/ діяльність, соціальне життя.

§ 1. Площа та планування.

За розмірами посади міст Чернігово-Сіверської землі поділяються на дві основні групи. Загальна площа посадів першої групи – не більш 40 га. При цьому кожен з них має укріплену /одну чи декілька/ частину, що охоплює від 1,5 до 23 га. До цієї групи входять майже всі центри удільних князівств, ряд центрів сільської округи, феодальних замків, фортець, розташованих на водних і суходільних магістралях, а також у порубіжних районах князівства і держави, пункти князівського полюддя й державного освоєння ряду земель. Виключення становлять Новгород-Сіверський і Любеч, посади котрих мають площу, відповідно, 60 та 90 га, а також В'яхань, посад якого охоплює біля 50 га. Окремо стоїть Чернігів, що мав великий посад – понад 200 га,

та щонайменше три лінії укріплень.

Другу групу складають посади, що мали загальну площу від I до 30 га; причому жоден з них не мав укріплень.

Планувальна структура посадів на окремих етапах розвитку мала різну основу. В одних центрах ця основа зберігалась на протязі тривалого періоду /часом залишаючись незмінною взагалі/, в інших - змінювалась залежно від ряду факторів. Чималий вплив на цей процес здійснювала зміна його суспільно-економічного та політичного статусу, а також зміни, що відбувалися у формах земельної власності. Основною планувальної структури міських посадів були вулиці, що виявлені у багатьох містах Русі: Києві, Новгороді, Чернігові та ін. Головні вулиці, як правило, виводили до міських воріт, які, в свою чергу, розташовувалися на шляхах, що вели до інших міст. Так, у Чернігові відомі Київські та Любецькі ворота; у Новгороді-Сіверському - Чернігівські та Курські; у Гомії - Київський спуск. Значний вплив на вуличне планування здійснювали торговельні площі та культові споруди /церкви, монастирі/.

Головні поздовжні вулиці перетинались поперечними, більш дрібними, останні - невеликими вуличками та провулками. В той же час, якоїсь послідовності в поєднанні поздовжніх і поперечних вулиць та провулків, вирігідно, не було. Це особливо добре видно на прикладі міст, посади яких зберегли не тільки сліди вулиць, але й залишки садиб.

В містах Чернігово-Сіверської землі садибна забудова виявлена в ряді пунктів. Так, у Чернігові в 1987 р. в північно-західній частині передгороддя досліджені залишки чотирьох житлово-господарчих комплексів, які мали різну внутрішню структуру. Садиби "А", "Б" і "В" відносяться до типу садиб з так званим простим плануванням. Всі вони мають аналогічну планіграфію і складаються з двох-трьох будівель та декількох споруд господарчого призначення.

Найбільш великим та складним за своєю площею й топографією є комплекс "Г", що включає чотири житлових, одну виробничу та біля тридцяти господарчих споруд. Не дивлячись на те, що садиба досліджена частково, її площа складає понад 900 кв.м. Різномасштабність комплексів дозволяє простежити поетапність формування цього досить великого організму. Складання садиби почина-

ється наприкінці XI- на початку XII ст., і завершується у другій половині XII ст. На користь того, що садиба "Г" існувала досить тривалий період, свідчать сліди неодноразових і ґрунтовних ремонтів її основної зовнішньої огорожі.

Таким чином, спостерігаються не тільки типологічні відмінності за топографічними показниками, але й по соціальним аспектам. Виділяються садиби як рядового населення /"А", "Б", "В"/, так і інших станів, що займали більш високі ступені на ієрархічній драбині давньоруського суспільства. Дослідники неодноразово звертали увагу на існування в містах великих феодальних дворових господарств. Наявність таких садіб у Києві вже в X ст. підтверджує відома літописна стаття 945 р. /ПВЛ, т. I, с. 40/. До числа таких великих феодальних організмів відноситься й комплекс "Г" з Чернігова.

Наявність садибно-дворової забудови на посаді Чернігова підтверджується і писемними джерелами. Так, під час облоги міста військами Юрія Долгорукого під 1152 р. було взято тільки "передгороддя", на території якого періодично й розгортались військові дії. В ході одного з чергових приступів дружина Андрія з половцями розігнала чернігівських піших стрільців, що вийшли за межі укріплень окольного ґреда, при цьому "...ови избиха, а другия вогнаша во двory" /ПСРЛ, т. XXXIII, с. 125/.

Крім столиці князівства, садибне планування відоме на посадах інших міст. Так, в Гоміі садиби досліджені на ділянці посаду між ярами Гоміюком та Іллінським спуском. Їх площа коливається в межах 300-400 кв.м. За своєю планіграфією вони нагадують садиби Чернігова. Найбільш ранні з них відносяться до кінця XI-першої половини XII ст. Садиба на посаді Новгород-Сіверського мала навіть свої укріплення. Вони фіксуються у вигляді рову завширшки 3,0 м, глибиною 1,6 м. Залишки садиби, дослідженої на території Любецького посаду, являються найбільш ранніми серед усіх відомих в містах Чернігово-Сіверської землі. Всі комплекси, а також огорожа її датуються X-XI ст.

Таким чином, садибна забудова є характерною ознакою найбільших міст князівства - центра землі-княжіння, центрів удільних князівств, а також міських центрів, які за своїми ознаками наближаються до раніше згаданих груп міст.

Разом з тим, вуличне планування притаманне, тою чи іншою

мірою, посадам всіх міст, хоча планіграфічна основа їх була різноманітною. Якщо для великих міст була характерна лінійно-поперечна сітка вулиць, що зв'язала ще на ранніх етапах розвитку міста декілька громадсько-політичних та адміністративно-господарських осередків, то в малих містах вулиці формувалися за іншим принципом. Зв'язуючою ланкою тут була вулиця, що проходила вздовж внутрішнього периметру укріплень. Від центральних воріт відходили одна-дві вулиці, які перетинали все місто по діаметру. В разі потреби, якщо посад займав обширну територію, влаштовувалися додаткові провулки, що перетинали ці головні вулиці. Планування малих літописних міст нагадувало радіально-кольцеву структуру. Нарешті, планування як малих, так і великих давньоруських міст багато в чому залежало і від характеру місцевості, на якій вони розміщувалися.

§ 2. Укріплення.

Біля 50% з археологічно відомих міст Чернігово-Сіверської землі мають укріплені посади. Це стосується центрів різних категорій: столиця землі- князівства, центри удільних князівств, центри сільської округи, феодалні замки та ін. При вивченні цього питання наголос робиться головним чином, на археологічних джерелах, оскільки письмові згадують укріплення посадів лише чотирьох міст. Археологічні джерела дозволяють підсумувати матеріали не тільки на рівні візуальних даних, але й заглибитись у вивчення конструкцій оборонної архітектури посадів.

Чернігівський посад є одним з найбільш досліджених в цьому аспекті. Тут укріплення посаду вивчені у трьох- місцях: на подолі і в двох протилежних частинах окольного міста.

Найбільш цікавим являється оборонний комплекс XI ст., виявлений у 1985 р. в північній частині окольного граду. Основу укріплень складають кліті зрубної конструкції. По краю майданчика, на якому вони розміщувалися, були вертикально вбиті стовпи. З внутрішнього боку, поряд з ними, покладений ряд колод. Далі на них були покладені поперечні лаги на відстані 1,2-2,4 м одна від одної. Потім на цьому фундаменті йшло спорудження зрубів, які, судячі за залишеними їми пазами в матеріку, мали ширину 1,2-2,2 м і розміщувалися на відстані 1,2-1,4 м. один від одного. Міжклітинний простір прикривався кінцями зрубів, що залишалися від того що кладка робилася "в обло".

З зовнішньої сторони кліті були прикриті невеликим насипом що, в свою чергу, не тільки захищав їх від сповзання в бік рову, але й створював додаткову крутизну рову в бік укріплень. Кліті заповнювалися ґрунтом.

Друга ділянка укріплень окольного міста знаходилась в його західній частині. Вона представлена залишками рову і вежі, дослідженими частково. Рів мав глибину 7 м, від рівня давньої денної поверхні, і розкритий на ширину 8,5 м. Найоільш пізні матеріали із підшви рову датуються X-початком XI ст. Башта знаходилась за 6 м від внутрішнього краю рову і мала округлу форму діаметром 5 м та глибиною 2,6 м.

Декілька іншу конструкцію мали укріплення подолу. Вони склалися із валу, в який був впущений гострокіл. В підшві вал був шириною 13 м. Рів, який знаходився із зовнішнього боку, мав глибину більш 4-х м і ширину 17 м. Датуються останні укріплення X ст.

Конструкцію не схожу на укріплення чернігівського посаду, які були збудовані без використання природного рель'єфу мали укріплення окольного града в Любечі. Різняться вони, головним чином, розміщенням оборонних клітей по самому краю високої тераси. Кліті складали основу оборонного валу, який зберігався на 9 м у вишину. В нижній частині, в окремих випадках, товщина стін сягала 7,43 м, у верхній вони були дещо коротшими.

До початку XII ст. відноситься оборонна лінія окольного міста Новгород-Сіверського, частково досліджена у 1960 р. До неї входили земляний вал і рів. Вал зберігся погано. Рів мав ширину 11 м у верхній частині і 3 м - по дну при глибині 4,5-5,0 м.

Укріплення окольного граду Гомія представлені залишками рову, розкритого на довжину більш 16 м. Він мав невелику ширину - 3 м і глибину 1,5 м.

В інших містах Чернігово-Сіверської землі /Болдиз, Вшиж, Клечеськ, Брянськ, Серенськ, Сновськ, Трубчевськ, Ђлестовит, Воротинськ, Всеволож, Вир, Козельськ, Моровськ, Мценськ, Путивль, Севськ, Сосниця, Стародуб, Глебль, Дідославль, Случеськ, Колтєськ/ укріплення посадів, як і дитинців, також зводились із землі та дерева. Мабуть всі вони, за виключенням окремих локальних варіантів, мали структуру аналогічну тій, що була розглянута вище. Таким чином, виділяються два основних типи укріплень посаду - укріплення з використанням рель'єфу місцевості і укріплення без врахування рель'єфу. Як в першому, так і в друго-

му випадках зустрічаються укріплення, що підрозділяються за своєю конструкцією на декілька видів /дерев'яна стіна, вал і рів, гострокід і ін./.

§ 3. Ремесло .

В існуючій схемі ремісничого виробництва посадське ремесло займає одне з центральних місць. Його ознаки досить виразні в археологічному плані в багатьох містах. Вивчення ремісничого виробництва допомагає більш чітко визначити, коли поселення біля стін городищ - дитинців, замків набувають ремісничі функції, перетворюються в ремісничо-торговельні посади, які види ремесел були властиві ринковому виробництву.

В містах Чернігово-Сіверської землі на посадах 20 центрів різних категорій отримана інформація про різні ремесла. Зупинимось на найбільш цікавих і досліджених об'єктах, згрупувавши їх.

Ремесло Чернігівського посаду, досліджене археологічно, диференціюється територіально і хронологічно таким чином.

Окольний град:

Майстерні: залізоплавильний горн /X ст./; яма по випаду кераміки /X ст./; залишки косторізної майстерні /XII ст./; майстерня по обробці кольорових металів /XII ст./; бурштину /XII ст./; ковальське виробництво /X-XI ст./.. Відходи та інші сліди виробництва: шкірне /XII ст./.. Інструменти: деревообробні, слюсарні /зустрічаються в шарах X-XIII ст./

Поділ:

Відходи та інші залишки виробництва: каменерізне /виготовлення шиферних пряслиць XII ст./; косторізне /XI ст./; склоробне /виготовлення скляних браслетів XII ст./.. Інструменти: ювелірні, деревообробні /в шарах XI-XIII ст./..

Передгороддя:

Майстерні: ковальське виробництво /XII ст./, залізробне /XII ст./, хлібопекарне /XII-XIII ст./.. Відходи та інші залишки виробництва: залізробне, косторізне, ювелірне, деревообробне /виявлені в шарах XII-XIII ст./..

Серед комплексів, пов'язаних з обробкою чорного металу, слід відмітити майстерню, виявлену на території чернігівського передгороддя. Її нижня частина містить потужний /до 0,25 м/ шар залізної шлакоподібної маси. Датується споруда XII ст. Найбільш незвичайним за своєю конструкцією являється виробничий комплекс,

у вигляді довгої, більш 27 м, споруди, яка об'єднала 15 печей. Його основу складає ровоподібне заглиблення в яке безпосередньо входять гирла печей. Розміри печей варіюють в межах 0,9-1,55х 0,7-1,05 м. Форма переважно овальна, хоча зустрічаються й підпрямокутні. Всі печі розташовані попарно або по три поряд. Датується споруда XII- першою половиною XIII ст. Повна аналогія даному комплексу відома на дослідженому Б.О.Тимошуком городищі Ревно I /Тимошук, 1982, с.53/, яке дослідник інтерпретував як хлібопекарню.

Про спеціалізацію та високий ступінь розвитку посадського ремесла свідчить майстерня, досліджена на окольному граді Гомія. Речовий склад матеріалу будівлі ділиться на дві великі групи - ремісничі інструменти та продукцію. До першої групи відносяться біля тридцяти брусків, шліфувальних каменів, точильний круг, напилек, сверло, скобель, уламки сокири, шило. До другої - три перехрестя мечів, чотири перехрестя шабель, фрагменти піхов, уривки кольчуг, пластини від панциря /Макушніков, 1990, с.3-91/.

Технологію випалювання давньоруської кераміки найбільш чітко характеризує гончарний горн, досліджений автором у 1989 р. на території Любецького посаду. Він має двоюрисну конструкцію і датується X ст. Горни аналогічної конструкції відомі у Вщижі і на Донецькому городищі /Рыбаков, 1948, с.345-346/.

Крім розглянутих вище пунктів, різні види ремесел досліджені на посадах Новгород-Сіверського /залізоробильне, ювелірне, деревообробне, шкіряне/; Серенська /ювелірне, деревообробне, залізоробне/; Блавежі /ювелірне/; Влестовита /залізоробне/; Річиці /залізоробне/; Болдижа /деревообробне, обробка кольорових металів/; Стародуба /деревообробне/ та ін.

У посадській ремісничій структурі раніше від усіх розвиваються залізоробне та гончарне виробництво, що пояснюється значною історичною традицією існування цих видів виробництва і постійним удосконаленням їх технологій, а також величезною життєвою потребою в залізних предметах, перш за все - знаряддях праці, зброї і глиняному посуді. Археологічно концентрація спеціалізованого виробництва виявлена у Новгороді-Сіверському, Чернігові і деяких інших містах.

§ 4. Торгівля.

Торгівля займала одне з центральних місць в економічній структурі Київської Русі. Будучи наслідком господарського розвитку, торгівля досягла значного рівня, перш за все, завдяки концентрації цієї галузі економіки у міських центрах. Для міст Чернігово-Сіверської землі, як і держави в цілому, характерні міжнародні торговельні зв'язки, міжрегіональні і місцеві торговельні відносини, що підтверджується чисельними археологічними знахідками.

Для різних періодів спеціалісти відмічають існування різних торгових шляхів, що зв'язували Русь, в тому числі і деякі регіони Чернігівської землі, зі Сходом. Так, для XI-XII ст. досить популярними були дві магістралі. Перша пролягала з Києва і Чернігова у напрямку Донця-Дону і далі на Нижню Волгу. Другий шлях йшов через кримські та східно-чорноморські міста до портів Малої Азії.

Вагома доля торгових контактів Русі припадала на Центральну і Західну Європу. Серед держав, які приймали активну участь у цій торгівлі, джерела відмічають Чехію, Польщу, Угорщину, Німеччину. Досить активними можна визнати торговельні зв'язки міст зі Скандинавськими державами: Швецією, Норвегією, Данією, а також з Південно-Східною Прибалтикою. У зв'язку з вищесказаним великий інтерес має аналіз західноєвропейських джерел. Зокрема, у творах раббі Мошеса Ханесії /1170-1215 рр./ згадується раббі Ісаак, який прибув у Лондон із Чернігова /Матузова, 1979, с.50/.

Чимале значення набували і міжрегіональні зв'язки. Так, міста Північної Русі постійно відчували необхідність у сільськогосподарській продукції. На думку спеціалістів, єдиним поставщиком хліба в Новгород, на ранньофеодальному етапі, був Київ і деякі інші міста Південної Русі. В той же час, із міст інших князівств в Чернігово-Сіверську землю ввозилась продукція промислів: із Новгорода-хутра, віск, мед; із Галицької землі - сіль; із Києва - хрести-енколпіони, прикраси, дніпровський бурштин; із Овруча - шифер. Продукція ремісників невеликих міст розходилась серед населення найближчої округи.

§ 5. Сільське господарство і промисли.

Міста Київської Русі, незалежно від ранговості, були тісно пов'язані з сільським господарством і промислами. Це обумовлено відомою аграрністю давньоруських міст. Вивчення сільськогоспо-

дарської основи давньоруського міста може базуватись на дослідженні двох основних галузей - землеробства і скотарства.

Знаряддя обробки ґрунту знайдені в житлових і господарських комплексах посадів цілого ряду міст. В деяких містах посади зберегли сліди розорювання ґрунту. Знаряддя збирання врожаю знайдені в Чернігові, Гомії, Болдичі, Гуричеві, Листвені, Оргоші, Серенську та інших містах. Знахідки сільськогосподарських культур небагаточисельні, однак вони дають певне уявлення про злакові - жито, пшениця, ячмінь, просо, боби, горох, льон, конопля.

Аналіз матеріалів Серенська дозволив Т.М.Нікольській зробити висновок про те, що сільське господарство і промисли мали в житті цього міста значну роль. Співвідношення знайдених знарядь сільського господарства і промислів, з одного боку, і ремісничих інструментів з іншого, приблизно однакові. Мисливство ж тут грає менш значну роль. Від загального числа тварин, кістки диких складають всього 2,1%. Значну серію остеологічних залишків дав Чернігів, де вдалося визначити які тварини використовувались у домашньому господарстві. Виділяються наступні види: крупна рогата худоба, вівця, коза, свиня, кінь, собака. Процент диких тварин від загальної кількості кісткових залишків тут також невеликий - всього 2%.

Міські промисли, крім мисливства, представлені головним чином, рибальством та бортництвом. Серед лісохімічних виділяються смолокуріння і одержання дьогтю. На посадах деяких міст /Любеч/ відомі комплекси, пов'язані з цими промислами.

§ 6. Соціальна характеристика населення посаду.

Міста на Русі були не тільки центрами ремесел торгівлі і середньовічної культури, але й місцями, де концентрувалися різні верстви давньоруського суспільства. Якщо соціальна структура дитинця, в загальних рисах, відома і на сьогодні не викликає серйозних дискусій, то для посаду ця проблема спеціально не ставилась.

Для дослідників ранньосередньовічного міста не викликає сумніву, що основними категоріями населення посаду були ремісники і торговці. Як уже згадувалось, посади багатьох міст зберігають, у тій чи іншій формі, ознаки ремісничої діяльності. Але якщо першою формою був так званий масток -вотчина /Толочко, 1989,

с.100/, то про вільне посадське ремесло мова може йти лише з XI ст., тобто з часу розвитку товарно-грошових відносин і виділення вільного виробництва із вотчинного середовища. Хоча цілком певно, що з деякими видами ремесел /ковальським, гончарним/ це могло відбутися раніше. Паралельно з вільними виробниками на території посаду проживали і залежні ремісники, концентрація яких відмічається, головним чином, в рамках крупних феодальних господарств. Торгові елементи відносяться до менш фіксованої, не тільки письмовими, але й археологічними джерелами, категорії населення. Незважаючи на багаточисельні знахідки речей, які пов'язані з торгівлею, на території посаду практично неможливо віднести будь-які археологічні комплекси до розряду об'єктів, що являються місцем мешкання купців-професіоналів.

Але вся система ранньосередньовічної торгівлі, що постійно прагнула бути як можна далі від державних інститутів панування, знайшла найбільш чітке вираження в розповсюдженні товарообміну в межах посаду у розміщенні на території останнього торгових майданів. Крім того, торговцями могли одночасно виступати різні категорії посадського населення: дрібні виробники-ремісники, городяни, що займалися різними промислами.

Наявність на посадській території феодальних господарств знаходить підтвердження в матеріалах цілого ряду міст не тільки Чернігово-Сіверської землі. Окрему групу феодального стану, частина яких могла мешкати в межах посаду, репрезентують дружинники. Цей стан мав дуже складну ієрархію, і, зрозуміло, не про всіх дружинників можна говорити, як про мешканців посаду. Цілий ряд предметів дружинного побуту, який походить саме з території посадів, побічно підтверджують, що тут могли проживати дружинники. При цьому, концентрація таких речей максимальна в тих міських центрах, де відомі великі дружинні некрополі: Чернігів, Сновськ, Любеч та ін.

Слідуючим, очевидно, невеликим за чисельністю соціальним прошарком, який також можна віднести до мешканців посаду є певна частина духівництва.

Археологічно, кам'яні храми відомі на посадах трьох міст князівств - в Чернігові /2/, Вщижі /1/, Труочевську /1/. Про наявність кам'яної архітектури на посадах деяких інших міст /Подгорода-Сіверського, Гомія, Любеча/ є поодинокі дані. Крім

цього, якщо не кам"яні, то дерев"яні культові споруди існували на посадах багатьох міських центрів Чернігово-Сіверської землі.

Нарешті, останньою категорією посадського населення, яка також практично не фіксується археологічно, були люди без певного роду занять, які "перебивались" тимчасовими, випадковими заробітками. До їх числа могли входити наймити, рядовичи, ізгої, відомі за окремими статтями Пространної Правди і Короткої Правди /Свердлов, 1963, с.174-182/. Всі ці категорії населення, як вважають дослідники давньоруських юридичних і законодавчих актів, були особисто вільними громадянами й могли тимчасово найматись на різні роботи.

Таким чином, населення посаду включало дві основні групи - вільних і залежних людей. Перша група найбільш багаточисельна. Вона підрозділялась на представників феодального стану, куди входили світські і духовні феодали, служила знать - дружинники, значні торгівці-купці і рядове населення - ремісників /вільно працюючих на ринку/, дрібних торгівців, а також окремі види вільних громадян, які використовувались на різних поденних роботах. До другої групи - залежного населення - відносяться ремісники, а також інші, більш дрібні прошарки феодально-залежного населення, яке приймало участь в обслуговуванні господського господарства: смерди, холопи і т.п.

Логічним завершенням дослідження, в плані вивчення розглянутих аспектів соціально-економічного життя посаду, являється визначення надзвичайно важливого для середньовічної проблематики питання про сутність посаду на прикладі міст Чернігово-Сіверської землі.

Вивчення даної проблеми базується на використанні ряду ознак /індикаторів/ індивідуальних та загальних.

Першу категорію складають центри земель-княжінь. Другу - центри удільних князівств. Третю - міста різного соціального статусу: центри сільської округи, феодальні замки, фортеці, які розташовані на водних і сухопутних магістралях, пункти князівського полюддя і т.ін. До четвертої групи входять міські центри також різного соціального статусу, які мають тільки відкриті посади. За своїми індивідуальними ознаками, які насамперед характеризують суспільно-економічний рівень розвитку міста в цілому і посаду зокрема, всі чотири групи пам"ятників відрізня-

АНБ Ін. В. Стефанюк
АН УРСР

ються один від одного.

Разом з тим, деякі групи мають спільні ознаки. На них і слід зупинитись докладніше, оскільки саме на їх основі виробляються загальні, характерні для посадів всіх міст основні критерії. Так, до числа загальних ознак, характерних для посадів міст першої і другої груп, відносяться: кількість укріплених площадок посаду /від 1 до 4-х/; наявність позаміських монастирів; наявність подолу; спеціальні ремісничі ділянки; основа вуличного планування –садибна забудова; ознаки присутності дружинного контингенту; наявність ремісничого виробництва; ознаки сільського господарства і промислів, торгівлі, розташування біля стін дитинця.

До загальних ознак посадів третьої групи міст та двох попередніх відносяться: сліди ремісничої діяльності; торгівля, сільське господарство і промисли, розташування біля стін дитинця. Четверта група при порівнянні з другою і третьою, має лише одну загальну рису – площу посадів. При порівнянні з усіма попередніми групами визначаються чотири основні ознаки: наявність ремісничого виробництва, торгівля, сільське господарство і промисли, розташування біля стін дитинця. Характерно, що жоден з пунктів четвертої групи не сконцентрував у собі ознаки, які можуть характеризувати той чи інший центр як давньоруське середньовічне місто.

В той же час, дані чотири ознаки притаманні посадом всіх чотирьох груп міст, незалежно від статусу. Таким чином, під посадом давньоруського міського центру слід розуміти поселення, яке сконцентрувало в собі чотири названі ознаки, саме з того часу, коли вони починають проявлятися в сукупності. У свою чергу, індивідуальні ознаки, характерні для посадів кожної з чотирьох груп міст, відбивають той або інший рівень суспільно-економічного розвитку міста і стадії розвитку посаду.

В заключенні висвітлюються основні висновки, які дозволяють зробити дане дослідження.

1. Містоутворювальний процес в Чернігово-Сіверській землі дозволяє простежити формування посадів протягом трьох основних етапів. Перший охоплює IX-X ст., другий – XI ст., третій – XII-першу половину XIII ст. На першому етапі починається оформлення посадів 14 міських центрів, на другому – 19 і на третьому – 24

центрів князівства. При цьому, в плані перетворення в місто перший етап виявився найбільш сприятливим.

2. Визначаються чотири шляхи, якими формувалися посади: 1/ навколо фортець, розташованих на водних і сухопутних магістралях, а також в порубіжних районах князівства; 2/ навколо пунктів князівського полюддя і державного освоєння сіверянських, радиміцьких, вятицьких і дреговицьких земель; 3/ навколо центрів сільської округи; 4/ навколо князівських і феодалних замків.

3. Планіграфічну основу міських посадів складали вулиці, що виявлені в ряді міст князівства: Чернігові, Гомії, Любечі та ін. Головні вулиці, що виходили, як правило, до міських воріт, торгових площ і культових споруд, перехрещувались поперечними, менш значними. В свою чергу, останні перехрещувались більш дрібними вуличками та провулками. В деяких, як правило, великих містах князівства зафіксоване не тільки вуличне, але й садибне планування.

4. Економіка міських посадів представлена ремеслом і торгівлею, сільським господарством і промислами. При цьому, простежується концентрація ремісників однієї спеціальності в окремо взятих районах. Можливо, це в подальшому лягло в основу утворення різного роду виробничих об'єднань.

5. Джерела дозволяють виділити дві основні групи - вільних і залежних людей, які представляють населення посаду. Перша група поділяється на представників феодалного стану, куди входили світські і духовні феодали, служила знать - дружинники, а також крупні торговці, і на рядове населення - ремісників, які вільно працювали на ринок, дрібних торговців, а також на окремі види особисто вільних громадян, які використовувались на різних поденних роботах. До другої групи - залежного населення - відносяться ремісники і більш дрібні прошарки феодално-залежних мешканців, які приймали участь в обслуговуванні господського господарства: смерди, холопи, раби та ін. Очевидно кожна з цих категорій мала більш глибоку внутрішню диференціацію.

6. Під посадом східнослов'янського міського центру слід розуміти поселення, розташоване біля стін дитинця, яке виникло після зведення останнього або одночасно з ним і сконцентрувало в собі ремісничі, торгові, а також сільськогосподарські

функції, причому саме з того моменту, коли вони починають проявлятися у сукупності.

Основні положення дисертації опубліковані в 20 роботах, головними з яких є:

Нове в історичній топографії Чернігівського посаду X-XIII ст. // Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. - Київ: Наукова думка, 1984. - С.48-49.

Шляхи формування посадів літописних міст Чернігово-Сіверської землі // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. - Чернігів - Ніжин, 1988. - С.20-21.

Формирование посадов в городах Верхнего Подесенья. X-XIII в.в. // Межвузовская историко-краеведческая конференция. Тезисы докладов. - Брянск, 1988. - С.43-44.

Формирование посадов летописных городов радимичей и дреговичей /по материалам Черниговской земли X-XIII в.в./ // Первая Гомельская областная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов. - Гомель, 1989. - С.87-89.

К вопросу об усадебной застройке Черниговского предградья XI-XIII в.в. // Проблемы археологии Южной Руси. - Киев: Наукова думка, 1990. - С.23-28.

Сборонний комплекс XI ст. Чернігівського посаду // Чернігівська старовина. - Чернігів, 1992. - С.15-21.

Подписано к печати № 81 - 92г.
Формат 60 x 84 1/8. Тираж 100 экз.
Заказ № 9. Ротапринт НПО ВТИ

470497

Ab 26.671

AB 26.671